

Захист прав затриманих та ефективність розслідування фактів жорстокого поводження: європейські стандарти та українські реалії

О.Ю. Льошенко

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Національна академія прокуратури України

У статті розглянуто проблеми захисту прав затриманих та ефективність розслідування правоохоронними органами фактів жорстокого поводження щодо осіб, які тримаються під вартою, у контексті рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України.

В статье рассмотрены проблемы защиты прав задержанных и эффективность расследования правоохранительными органами фактов жестокого обращения с лицами, содержащимися под стражей, в контексте решений Европейского суда по правам человека по делам против Украины.

The article focuses on the issues of protection of detained persons' rights and the effectiveness of investigation the facts of ill-treatment by the domestic law-enforcement bodies in the light of the case-law of the European Court of Human Rights against Ukraine.

Ключові слова: жорстоке поводження, тримання особи під вартою, надання медичної допомоги, практика Європейського суду з прав людини.

Постановка проблеми

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод на відміну від інших міжнародно-правових актів у галузі прав людини закріплює не лише декларативне визнання відповідних прав і свобод, а й передбачає дієвий контрольний механізм їх фактичного забезпечення, а саме – Європейський суд з прав людини.

Україна, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, автоматично визнала обов'язковою на своїй території юрисдикцію Європейського суду з прав людини, і, відповідно, багаторічну прецедентну практику цього наддержавного інституційного органу. Таким чином, задля дотримання європейських стандартів у сфері захисту прав і свобод людини, Україна повинна керуватися правовими позиціями, викладеними в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд), у своїй законодавчій, судовій та адміністративній практиці.

Проблема захисту прав затриманих та ефективності розслідування фактів жорстокого поводження набуває особливого значення у зв'язку із констатацією Європейським судом порушень Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Так, станом на грудень 2011 р. Європейським судом винесено 47 рішень проти України за ст. 3 Конвенції, і ще декілька десятків заяв зі скаргами громадян на аналогічні порушення перебувають на розгляді в Європейському суді [1]. Слід також зауважити, що компенсації, які присуджуються Європейським судом у цій категорії справ, є чи не найбільшими серед інших, що присуджуються цим судом як відшкодування матеріальної та моральної шкоди за порушення Конвенції, і в середньому становлять від 5 до 20 тис. євро.

Ураховуючи вищевикладене, постає загальна потреба вивчення правових позицій Європейського суду з метою вдосконалення адміністративної практики та

внесення відповідних змін у національне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий інтерес до дослідження зазначеної проблематики виявляли у своїх публікаціях такі вітчизняні та іноземні науковці та практики, як: Ю.Є. Зайцев, О.М. Толочко, С.В. Шевчук, Д. Гом'єн, Д. Харріс та інші. Одним із останніх дисертаційних досліджень за цією тематикою є «Концепція заборони неналежного поводження з людиною та її еволюція в діяльності Ради Європи» Е.В. Шишкіної, в якому висвітлено проблематику захисту осіб від жорстокого поводження, зокрема, проаналізовано правові акти інституцій Ради Європи в цьому контексті та розкрито такі поняття, як: «людська гідність», «катування», «нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження» тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на актуальність і складність зазначеної теми, науковий інтерес до її дослідження навряд чи можна вважати адекватним потребам практики. Проблема захисту прав затриманих та ефективності розслідування фактів жорстокого поводження в контексті аналізу європейської та національної правозастосовної практики не набула комплексного дослідження на дисертаційному рівні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є виявлення та аналіз проблем щодо захисту прав затриманих осіб і розслідування фактів жорстокого поводження з боку правоохоронних органів України, зокрема, органів прокуратури, які призводять до констатації Європейським судом порушень Україною ст. 3 Конвенції, аналіз національного кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства та розроблення пропозицій щодо шляхів вирішення зазначених проблем з метою уникнення констатації Європейським судом таких порушень Україною в майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стаття 3 Конвенції встановлює: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Оскільки права, які захищає ст. 3 Конвенції, безпосередньо стосуються недоторканності та людської гідності особи, гарантії захисту від жорстокого поводження – це права, які мають надзвичайно серйозний характер, і відступ від зобов'язань держави щодо цих прав є забороненим.

Відповідно до усталеної практики Європейського суду в разі звернення особи зі скаргою на погане поводження з боку представників держави суд розглядає скаргу у світлі матеріального та процесуального аспектів ст. 3 Конвенції.

Вказана стаття у її матеріальному аспекті забороняє застосування до особи катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. У своїй прецедентній практиці Європейський суд також визначив, що ст. 3 Конвенції розрізняє три основні поняття залежно від рівня жорстокості конкретного поводження чи покарання:

- катування: умисне нелюдське поводження, що спричиняє дуже серйозні й тяжкі страждання;
- нелюдське поводження або покарання: спричинення сильних фізичних і психічних страждань;
- поводження, що принижує гідність: жорстоке поводження, спрямоване на те, щоб спричинити у жертви почуття страху, болісне страждання й почуття неповноцінності, і таким чином принизити її гідність і, можливо, навіть зламати її фізичний чи моральний опір.

Аналізуючи практику Європейського суду, необхідно зазначити, що до більшості проблем, які призводять до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, належать: застосування до осіб, які тримаються під вартою, заходів фізичного впливу, зокрема, побиття, а також інших заходів з метою тілесного покарання; неналежні умови тримання особи під вартою; ненадання або несвоєчасне надання медичної допомоги затриманим. Зазначені

проблеми Європейський суд розглядає як такі, що становлять нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження.

Так, у справах: «Лотарев проти України», «Лопатін і Медведський проти України», «Олексій Михайлович Захаркін проти України», «Давидов та інші проти України», «Охріменко проти України» до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції призвело необґрунтоване застосування до осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, заходів фізичного впливу (побиття) та спеціальних засобів, наприклад, цілодобове застосування наручників до особи, що тримається під вартою, під час її перебування в лікарні за станом здоров'я, як це мало місце в справі «Охріменко проти України» [1].

У справі «Яковенко проти України» Європейським судом було констатовано порушення ст. 3 Конвенції в частині неналежних матеріально-побутових умов тримання заявника в Севастопольському ІТТ, а також у зв'язку з незабезпеченням державними органами заявнику вчасної та належної медичної допомоги щодо ВІЛ-інфекції та туберкульозу; та у зв'язку з поведінням, якому заявника було піддано під час його неодноразових етапувань із Сімферопольського СІЗО до Севастопольського ІТТ і навпаки. Аналогічні порушення Європейським судом було встановлено у справах «Кузнецов проти України», «Алієв проти України», «Данкевич проти України», «Хохлич проти України», «Полторацький проти України» тощо [2].

Неналежними умовами тримання осіб під вартою, які призводять до порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, Європейський суд визнав, зокрема, переповненість камер, тримання осіб у антисанітарних умовах, погане харчування, відсутність водопровідного крана та умивальника, доступу природного світла, обмеженість житлового простору та вентиляції, недостатність щоденних прогулянок тощо.

Європейський суд неодноразово зазначав, що ст. 3 Конвенції покладає на державу обов'язок дбати про стан здоров'я осіб,

які тримаються під вартою та, відповідно, перебувають під контролем держави.

При визначенні сумісності стану здоров'я заявника з його перебуванням під вартою Європейський суд розглядає три основні елементи: а) захворювання, наявні у заявника; б) адекватність медичної допомоги, наданої заявнику в місці тримання під вартою; в) доцільність залишення запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з огляду на стан здоров'я заявника.

У разі, якщо держава вирішує помістити та тримати під вартою серйозно хвору особу, вона повинна забезпечити умови, що відповідають спеціальним потребам цієї особи. Сам факт проведення лікарем огляду є недостатнім. У разі необхідності та залежно від характеру захворювання держава повинна забезпечити систематичний і комплексний нагляд, який включає в себе всебічний план заходів із надання медичної допомоги, спрямований не на усунення симптомів, а на лікування захворювань таких осіб та попередження погіршення стану їхнього здоров'я.

Порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції у зв'язку з ненаданням медичної допомоги затриманим було констатовано в рішеннях: «Віслогузов проти України», «Похлебін проти України», «Давидов та інші проти України» тощо [2].

Аналіз відповідних рішень Європейського суду свідчить, що до вказаного порушення призводять:

- відсутність належного реагування співробітників відповідних установ на скарги вказаної категорії осіб щодо погіршення їх стану здоров'я та/або появи тілесних ушкоджень;

- вжиття заходів для усунення симптомів захворювання без забезпечення лікування самого захворювання;

- незабезпечення адекватної медичної допомоги особам, які тримаються у відповідних установах і хворіють на туберкульоз, ВІЛ/СНІД та онкологічні захворювання.

У справах «Віслогузов проти України» і «Давидов та інші проти України» Європейським судом було констатовано також

порушення ст. 13 Конвенції («Право на ефективний засіб юридичного захисту»). У цій категорії справ суд також застосував позицію щодо відсутності ефективного засобу захисту від порушення прав, гарантованих Конвенцією, у разі, якщо таке порушення має системний характер і його усунення в цьому зв'язку неможливе за допомогою звернення зі скаргою до відповідних органів державної влади.

Відповідно, усунення підстав для порушення ст. 13 Конвенції у вказаній категорії справ безпосередньо залежить від вирішення комплексу проблем, що призводять до порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з незабезпеченням осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, належною медичною допомогою.

Щодо процесуального аспекту ст. 3 Конвенції, то у своїх рішеннях щодо України Європейський суд неодноразово вказував на відсутність ефективного розслідування за скаргами осіб, які тримаються в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, на погане поводження з боку співробітників правоохоронних органів або пенітенціарних установ. Суд неодноразово встановлював, що за відсутності офіційного та ефективного розслідування загальна законодавча заборона катування й тілесного покарання та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження є неефективною.

Розслідування таких скарг повинно мати наслідком установлення та покарання винних. Для того, щоб розслідування фактів поганого поводження з боку представників державної влади могло вважатись ефективним, як правило, необхідно, щоб особи, які відповідають за розслідування, а також особи, які проводять розслідування, були незалежними від осіб, які брали участь у подіях, стосовно яких провадиться це розслідування. Це означає відсутність будь-якого ієрархічного або інституційного зв'язку та практичну незалежність.

До порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції у справах «Лотарев проти України», «Лопатін і Медведський проти

України», «Олексій Михайлович Захаркін проти України», «Давидов та інші проти України», «Охріменко проти України» призвела неефективність розслідування за скаргами осіб на погане поводження, що виявилась, зокрема, у:

- незабезпеченні безсторонності розгляду скарг осіб про погане поводження, зокрема у зв'язку з законодавчо закріпленим правом установ виконання покарань і слідчих ізоляторів провадити дізнання у справах про злочини, вчинені в розташованні зазначених установ (ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу України);

- незабезпеченні безсторонності прокурорів, які здійснюють перевірку за скаргами осіб про погане поводження в місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань;

- неодноразовому скасуванні національними судами та органами прокуратури постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, винесених органами внутрішніх справ та органами прокуратури нижчого рівня за результатами перевірки скарг осіб на погане поводження з боку представників держави;

- затримки у вжитті необхідних заходів на початковому етапі перевірки відповідних скарг, що суттєво знижує рівень імовірності того, що розслідування за скаргою може бути ефективним.

Висновки

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що проблеми, які призводять до порушення Україною ст. 3 Конвенції, виникають через недоліки законодавства та відповідної адміністративної практики.

З метою усунення недоліків у адміністративній практиці необхідно систематично проводити заходи з роз'яснення службовим особам відповідних державних органів правових позицій Європейського суду у справах про порушення ст. 3 Конвенції. Крім того, вважаємо, що одним із дієвих заходів із запобігання жорсткому поводженню з особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань, є впровадження пси-

хологічного тестування для працівників відповідних державних органів на визначення можливого рівня агресії, що в подальшому може призвести до порушення прав і свобод зазначених осіб.

Також задля своєчасного та належного надання медичної допомоги особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення та виконання покарань, необхідно розробити ефективний механізм взаємодії медичних закладів Міністерства охорони здоров'я з установами пенітенціарної системи та Міністерства внутрішніх справ.

Нагально необхідним є внесення змін до законодавства України, спрямованих на покращення умов обмеження волі до розгляду справи судом та приведення їх у відповідність до вимог Рекомендації № Res (2006)13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про застосування попереднього ув'язнення, умови, в яких його відбувають та забезпечення гарантій проти зловживань», що сприятиме гуманізації попереднього ув'язнення, покращення матеріально-технічної бази установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, а також забезпечить упровадження Європейських пенітенціарних правил і захист від порушень прав людини.

Таким чином, проаналізувавши рішення Європейського суду у справах проти України, можна дійти висновку, що суд визнає порушення Україною ст. 3 Конвенції у зв'язку з неналежними умовами три-

мання осіб, несвоєчасним і неналежним наданням медичної допомоги особам, які тримаються під вартою, а також звертає увагу на ефективність розгляду скарг осіб щодо таких умов. У своїй практиці Європейський суд наголошував, що коли особа стверджує, що до неї було застосовано жорстоке поводження, окрім ретельного й ефективного розслідування, необхідно ще й забезпечення ефективного доступу скажника до слідчого процесу, а також, у разі обґрунтованості скарг, забезпечення виплати компенсації за порушення його прав.

У цьому контексті необхідно відзначити ключову роль Прокуратури України як основного правозастосовного органу державної влади, який у рамках здійснення нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян, повинен оперативно реагувати на скарги осіб, які тримаються під вартою, щодо неналежних умов тримання під вартою, поганого поводження з боку представників державної влади та ненадання або несвоєчасного чи неналежного надання медичної допомоги з метою відновлення порушених прав затриманих, а також уникнення подальшої констатації Європейським судом порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Список використаних джерел

1. Рішення Європейського суду з прав людини і Європейської Комісії, оприлюднені в електронній базі рішень Європейського суду «HUDOC Database» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database>
2. Рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини, розміщені на офіційному сайті Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/9329>
3. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия : право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М., 1998. – 597 с.
4. Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс] / За ред. С. Захарова, І. Рапп, В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Фоліо. – 2005. – 332 с. – Режим доступу : <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1124785374>
5. Звіт про візит до України Європейського комітету запобігання тортурам та нелюдяного і такого, що принижує гідність, поводження, прийнятий Комітетом на 59-му засідання 6-10 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1192856695>

6. *M. Delmas-Marty* The European Convention for the Protection of Human Rights. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1995. – 346 p.
7. *D. J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick* Law of the European Convention on Human Rights. – Butterworths. – 1995. – 752 p.
8. *F.G. Jacobs, R.A. White* The European Convention on Human Rights. – Clarendon Press, Oxford. – 1996. – 468 p.
9. *R. Macdonald, F. Matscher, H. Petzold* The European system for the protection of human rights. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1998. – 940 p.
10. *Trechsel S.* Human Rights in Criminal Proceedings / Stefan Trechsel. – N.Y.: Oxford University Press. – 2005. – 611 p.